

TOLDY FERENCZ KRITIKAI MUNKÁSSÁGA.

(Második és befejező közlemény.)

A tárgyiasság mellett érdeme Toldy kritikáinak az alaposság. Mint lelkiismeretes bíráló komolyan tanulmányozza a munkát, s ítéleteit, a mint az imént láttuk, megfontolva mondja ki, érvekre alapítja, bizonyosságokkal támogatja. Ha olyan feladatot vállal, melyben komoly, lelkiismeretes munkával czélt lehet érni: nyert ügye van. Ilyen volt p. o. Steinacker Gusztáv műfordításainak megbírálása.¹ Egyformán értvén és ismervén a magyar meg a német nyelvet s nem restelvén a fáradságot, meggyőző erővel mutatja ki a német fordításnak a magyartól eltérő árnyalatait s mond helyes, megokolt véleményt a kötet értékéről. Mintaképpül szolgálhat bírálata, hogyan kell tárgyalni és méltatni műfordítást. Egyáltalán Toldy bírálatainak nagyobb részét elmélyedéssel és komoly becsvágygyal dolgozza: annál inkább kirí bírálatai sorából az a pár kritika, melyek nyilván mutatják, hogy sebtiben készültek. Van közöttük több elnagyolt, üres ismertetés,² sőt a mi rosszabb, fölületes vagy silány bírálat is.³ Ez utóbbiak közül legszerencsétlenebb a Fazekas Mihály lírájáról adott rövid jellemzés,⁴ mely annyira üres, hogy bármely gyenge költőre ráillenék, s a mi még bosszantóbb, kiáltó frázisokból van összeszöve. Ezek a sietős kézzel papírra vetett fölületes kritikák nem méltók tudományos életünk vezéregyéniségéhez s mindenesetre magyarázatra várnak, ha már mentséget nem tudunk számukra találni. Egy részüket kétségkívül a szerkesztői szükség fejti meg, mely gyakran rákényszerítette

¹ *Pannonia*, Virágfűzér Steinacker Gusztávtól. *Athenaeum*, 1841. II: 209—220. l.

² A *Virágfűzér* (*Figyelmező*, 1837. II: 33—35. h.), a *Parthenon* (u. ott, 177—179. h.), az 1838-iki és 1839-iki *Emlény* (u. ott, 305—310. h., 1838: 883—890. h.), a *Budapesti Árvizkönyv* egy részének (u. ott, 1839: 136—139. h.), az 1839-iki és 1840-iki *Remény* (u. ott, 273—282. h., 1840: 321—327. h.), Tóth Lőrincz *Szívhangok* cz. kötetének (u. ott, 1839: 533—536. h.) és Horváth Zsigmond *Elmederítő történeteinek* (*Athenaeum*, 1841. I: 118—119. h.) bírálata.

³ Ilyenek a Kovács Pál *Thalásjáról* (*Figyelmező*, 1838: 430—435. h.), Beöthy Zsigmond *Csábjáról* (u. ott, 1839: 249—252. h.) és a *Részvét gyöngyeiről* (u. ott, 812—816. h.) írt bírálatok.

⁴ U. ott, 1838: 9. h.

Toldyt a kedvetlen és gyors munkára¹ — így készült a legtöbb zsebkönyv bírálata, egyébként is nehéz és hálátlan feladat. A többi szinte kivétel nélkül lírai gyűjtemények bírálata, s ezeknél a fogatkozás oka mélyebbről ered: abból az ösztönszerű tartózkodásból, mely Toldyt a lírikumok vizsgálatával szemben jellemezte. A lírai költő lelkivilága Toldy előtt mindvégig megőrzött valamit mystikus voltából, félt fellebbenteni a titokzatos fátyolt: említettem, hogy rendszerint kitért a lírikusok útjából. Ha valamilyen zsebkönyvben lírikumok is voltak, meglegedett a tetszés vagy nem tetszés pusztá nyilvánításával s egy-két jelzővel; ilyenkor a bizonyítás helyett szívesen fordult a szemelvények közlésének tanulságos, de könnyű módszeréhez. Arra a magaslatra sohasem emelkedett, hogy lírai gyűjteményt érdeme szerint méltasson vagy jellemezzen. Nem is szívesen bocsátkozott részletesebb méltatásukba, mindössze két ízben, Vachott Sándor *Verseinek* és Döbrentei Gábor *Huszárdalainak* bírálatában,² de nem sok sikerrel. Magasan járó fejtegetésekkel indítja meg a kritikát — ott a lírai költészet jelleméről, itt a katonadalok jelentőségéről — de a helyett, hogy megállapításait alkalmazná a megbírálandó művekre s a költő érzés- és képzeletvilágának munkáját vizsgálná, aprólékos nyelvi és stilisztikai megjegyzésekre fecsérli erejét. Megjegyzései közt sok az okos, találó, s a költemények értékéről vallott ítélete is nagyjából helyes, de a bírálatok egészükben szegényesek, kisszerűek: az a feladat, mely itt Toldyra várt, magasabbrendű volt, mintsem kritikusi erényeinek ikerpárjával, az obiectivitással és alapossággal, meg lehetett volna méltón oldani.

Néha azonban még erénye is veszedelembé sodorja. Olyan lelkiismeretesen elemzi az előtte fekvő regényt vagy drámát, olyan alaposan, minden részletére kiterjeszkedve mutatja be, s annyira meg akarja értetni minden gondolatát, hogy hosszadalmasságba és terjengősségbe téved. Kényelmes körülményesége helyenként aránytalanságig fokozódik: értéktelen munkákról époly kimerítően, sőt gyakran még kimerítőbben ír, mint jeles művekről. Garay *Árboczá*t p. o. a helyett, hogy egy-két hasábon röviden sujtaná, 15 hasábon keresztül bonczolja és bírálja,³ s ugyanannyi teret szentel Hegedüs Sándor *Poétai próbáinak* is,⁴ holott ezek, czímükhöz méltóan, értéktelen kísérletek, egy száraz, kevés költőiséget ígérő műfajnak, a didaxisnak, eszmétlen hajtásai. Kisebb, de még hangosabban szóló aránytalanságokra lépten-nyomon bukkanunk. Csató egy novel-

¹ Magyarázatom alaposságának bizonyítéka, hogy Toldy, a ki bírálatait rendszerint aláírta vagy legalább nevének kezdőbetűivel jelezte, e bírálatainál chiffre-t használ, mint másik két szerkesztőtársa rendszerint.

² *M. Szépirod. Szemle*, I: 181—184., és 206—207. I.; II: 145—152. I.

³ *Figyelmező*, 1837. I: 51—58. I.

⁴ U. ott, 1839: 597—606, 617—622. h.

lájának tartalmát másfél hasábon mondja el, s a méltatásra e terjedelemnek csak felét szánja,¹ más alkalommal Csátónak és Frankenburgnak egy-egy novelláját egymás mellé állítva, az előbbit röviden édig emeli, az utóbbit lerántja a sárba — de épen háromszor annyi szót vesztegetve rá.² Ez az egészségtelen és aránytalan terjengősség régi hagyomány Toldynál: kellemtelen örökség fiatal korából, de míg pályája első szakában csak elvétve jelentkezett, kritikusi pályája delelőjén egyik jellemző vonása.

Kapcsolatos ezzel egy külső, mellékesnek látszó, de végzetes fogyatkozás: a kritikák stílje. Toldy sohasem volt művészi stíliszta, az a stílkézség azonban, melylyel e kritikáit dolgozta, igen gyarló, s bírálatainak stílje messze elmarad egyéb műveié mögött. Sohasem írt oly rosszul, mint itt, s kritikai működésének hatástalansága részben itt bírja megfejtését. Általán nehézkes és hosszadalmas az unalomig, gyakran zavaros az érthetlenségig. Megesik, hogy egy-egy mondatba belekényszeríti a gondolatok vég nélküli sorát s oly szerencsétlen eljárással, hogy a főgondolatot kétfelé vágva, a közt tíz-húsz egyenrangú határozóval tölti ki, melyek mindegyike új meg új képzeteket czipel magával; máskor alárendelt mondatoknak értelmileg egymás mellé állított, de a valóságban egymásra toluló sorából épít fel egy húsz-harmincz soros, áttekinthetetlen mondat-complexust. Mélyebbre tekintve, ez többnek teszik pusztá stíl-hibánál: Toldynak nem volt meg az az adománya, hogy a hosszabb gondolatfolyamatokat, ha a maguk egész terjedelmében akarta közölni, a kellő logikai rendben váltsa szavakra. Csak egy fajta feladatot említek: a költői művek meséjének elmondását. Ezzel Toldy sehogy sem bír megbirkózni. Vagy összeszorítja, mint Kovács Pál *Éva asszony unokája* cz. vigjátékáét hat sorba, de teljesen érthetlenné is téve,³ vagy jelenetről jelenetre haladva mindegyiket egy-két sorban kivonatolja, s a helyett, hogy egységbe fűzné a mozzanatokot, széttördeli a mesét, úgyhogy egyes részei széthullanak, mint a megoldott kéve — így jár el Horváth Cyrill *Kuthenjével*.⁴ Néhol a túlságos részletesség nyomja el az értelmet, mint Beöthy Zsigmond *Csábjának* tartalom-közlésében,⁵ máskor a mű tárgyának rövid közlése után a személyeket veszi sorra s elemezvén jellemüket, mindannyiszor külön-külön újra végigtekint a cselekvényen, s az olvasó, noha többször hallja p. o. Garay *Árboczá*nak meséjét,⁶ mégsem igazodik el benne. S a drámáknak, elbeszéléseknek méltatásánál Toldy egyáltalán nem vet számot azzal, hogy a közönség egy része nem ismeri a mű meséjét: megrója

¹ Az 1838-iki *Hajnal* bírálatában. (U. ott, 1838 : 39—46. h.)

² Az 1837-iki *Hajnal* bírálatában. (U. ott, 1837. I : 63—67. l.)

³ 1838 : 430—435. h.

⁴ 1839 : 81—85. h.

⁵ U. ott, 249—252. h.

⁶ 1837. I : 51—58. l.

vagy dicséri a legapróbb mozzanatokot, melyekről az olvasó semmit sem tud, azt sem, hol fordulnak elő, azt sem, mi a szerepük és jelentőségük a cselekvényben, s a hibáztatást több ízben, szinte már modorosságba tévedve, kérdések alakjába öltözteti: nem lett volna-e jobb így vagy amúgy csinálni a jelenetet? nem kellett volna ez is, az is hozzá? nem maradhatott volna el egy is, más is? — holott az olvasónak sejtelve sincs arról, mire vonatkoznak ezek az egymást vég nélkül követő kérdések. A türelmesebbe egyideig küzd, hogy megértse a kritikus döcögő, fárasztó mondatait, de aztán belátva, hogy unalmat vásárol erőlködésén, bosszankodva leteszi a kritikát. A kritika igazi célja, melyet Toldy helyesen ismert fel, a közönség tájékoztatása, így teljesen megsemmisül, vagy a legjobb esetben összezugorodik: csak annyit ért meg a kritikus hosszadalmas előadásából, van-e értéke a megbírált munkának, vagy elhibázott alkotás.

Így Toldy mint kritikus pályája fénykorában sem mérkőzhetett legjelesebb műbíráinkkal. Termékenységben ugyan meghaladta mindet s objektivitásban is egyiket-másikat, de kritikái mind formai, mind tartalmi szempontból elmaradnak a többieké mögött. A művészi elem, Kazinczy kritikáinak vonzó eleme, teljesen hiányzik belőlük, épúgy Kölcsey magasabb nézőpontjai, Szontagh philosophiai műveltsége és ítéleteinek biztos megalapozása, Bajza cél tudatosága. Általán kevés bennük az egyéni szín, s a kritikák mögött nem érzünk egy határozott, erős meggyőződésektől vezetett egyéniséget. Pedig Toldy nem volt kritikai elvek híján, csakhogy rendszerint nagyon hozzá tapadt a megbírált műhöz s nem tudott az egyestől az általánosig, az eszmék régiójába emelkedni. Voltak átfogóbb aesthetikai és poetikai szempontjai, s nagyszámú bírálatából kifejthetők vezető elvei — tételszerű fogalmazásuktól azonban úgy látszik, tudatosan tartózkodott — sőt azt sem lehet tagadni, hogy elméjét időnként magasabbrendű kérdéseken jártatta: foglalkoztatta feladatának bölcséleti megalapozása, gondolt a kritika elméleti kérdéseinek tisztázására, irodalom-aesthetikai problémák megoldására vagy legalább felvetésére. Első kísérlete e téren, egy okos, tanulságos elméleti cikk *Critica, anticritica, polemia* cz. alatt¹ a kritika céljáról s fajairól, kevésbé jelentős. Bár nemcsak a felvetett kérdéseket oldja meg helyesen, hanem sok talpraesett megjegyzést is tesz — de minden megállapítását ismerjük már Bajza kritikai dolgozataiból, s Toldy vagy csak átstilizálja őket, vagy az ellenkezőjükre fordítja.

Annál nevezetesebb másik e nemű tanulmánya, melyet kritikáinak java része után, 1843-ban írt: *Szépirodalmunk' jelen állapotjáról 's néhány jámbor óhajítás.*² Húsz esztendei kri-

¹ *Figyelmező*, 1839: 3—9. h.

² *Athenaeum*, 1843. I: 153—161. l.

tikai munkásság után leszűri azokat a követeléseket, melyeket a költészettel szemben tett, azokat a tételeket, melyeket a költői alkotásokra vonatkozólag megállapított. Bölcséletének kiindulópontja egy mélyen gyökerező s messze kiható alapelv, melyből nemcsak ennek a tanulmánynak gondolatait, hanem Toldy majd minden kritikai elvét le lehet vezetni. Ezt az alapelvet, melynek az egész tanulmány pusztá illusztrálása, egyízben, pár évvel dolgozata írása előtt, maga Toldy igen szerencsésen fogalmazta: »bizonyos pontig az ész' mélysége pótolhatja az érzés' mélységét, lélektani studium 's a történet' philosophiai felfogása az alkotó képzelmet.«¹ Tételét most egész tanítássá fejleszti, s az egész értekezés nem egyéb, mint komoly intő szózat a nemzet költőihez, hogy tanuljanak, mert tanulmány — Toldy terminológiája szerint: készület — nélkül nincs igazi művész, s »a' költői tehetség maga nem elegendő arra, hogy valaki költő-művészsé legyen.«²

Talán utolsó kihangzása ez a világirodalomban annak a horatiusi felfogásnak, mely az új classicismus poetikáján keresztül nálunk Kazinczyban talált legbuzgóbb apostolára, s azt hirdette, hogy a művészi hatás feltételei közül a tanulmány legalább is oly fontos, mint a tehetség, mindenesetre nélkülözhetetlen. Toldy e ponton is szorosán mesteréhez csatlakozott, s ezt az elvet, melyben van egy szemernyi igazság, egyoldalúan kiélezve és túlozva, kritikusi elmélete és gyakorlata alapvető elvévé s egyben egy csomó tévedése forrásává emelte.

Leghatározottabban, a maga tisztaságában, de egyszerűsmind teljes képtelenségében, érvényesül ez az elv akkor, midőn a költőtől azt követeli, hogy először a műfajok elméletével ismerkedjék meg. Nem az illető műfaj remek példáit ajánlja figyelmébe, hanem egyenesen arra kötelezi, hogy művét theoretikus ismeretek alapján, a műszabályokhoz tudatosan alkalmazkodva írja meg, mert ha a költő »a' regényírás elméletéről nem sokat gondolkodik, meséjét [annak] szabályai szerint nem tudja elrendezni.«³ Sőt még csodálatosabb erőt tulajdonít az elmélet tanulmányozásának. Ha a költő »a' költemények e' nemének [t. i. a regénynek] művészi elméletét tanulmányai tárgyává teszi, még olly regénynyel ajándékozhat meg, melly főleg azon jelességekkel bírand, miket regényeink nagyobb része nélkülöz: magasabb ember- 's világviszonyok' élethű rajzai-val.«⁴ A műszabályok ismerete még a költő ember- és világismeretét is fokozza — ennyit a theoriától még Kazinczy sem mert volna követelni!

De a költőnek nemcsak a műfajok elméletét kell ismernie,

¹ *Figyelmező*, 1839 : 533. h.

² *Athenaeum*, 1843. I : 153. l.

³ *Figyelmező*, 1839 : 343. h.

⁴ U. ott, 344. h.

hanem »tiszttában kell lennie az elvont fogalmak körül«,¹ jártasnak kell lennie az aesthetikában, még pedig nem annak gyakorlati alkalmazásában, hanem magában a tudományban, rendelkeznie kell történeti tájékozottsággal, s teljesen otthonosnak kell lennie a philosophiában. Átadom a szót Toldynak: »Mikép fog a költő felsőbbséget éreztetni, erkölcsi hatást gyakorolhatni éneke által, ha az emberi lélek' legmagasb érdekei', rendeltetésünk' legfontosb' kérdéseiről nem vizsgálódék, ha körülök önálló nézetekre nem emelkedett, ha művei az igénytelen epigramm és szerelem daltól kezdve a' regényig és szomorújatékgig, egy philosophiailag átművelt egyediséget nem testesítendének meg? . . . Hol a költő nem philosophus, művei tartalmatlanok, 's befolyások a nemzet' lelkében nyomtalanul elvész . . . A philosophiai elem' kirekesztése egyik oka költészetünk' mindinkább ürességbe, laposságba süllyedésének.«² S Toldy e panaszos sóhajt talán ugyanaz nap írta, mikor Petőfi a *Távolból* című szép dalát s Vörösmarty a *Merengőhöz* című gyönyörű költeményét!

Az értelem, a »raison« túlságos megbecsüléséből sarjadt ki Toldy vezető szempontja, melyet a költői művek értékének megállapításánál érvényesít. Ez a kriterium az igazság, a valószínűség. A cselekvénytől elsősorban azt követeli, hogy észszerű legyen. Csakhogy ezt az alapjában véve értékes szempontot igen kisszerűen fogja fel. Toldy költői világnézete nem kiforrott realismus, mely a költészet hatásának alapját abban látja, hogy az az életnek, a valóságnak hű képét adja, hanem az a tudós pedanteria, melyet Arany a *Vojtina Ars poeticájában* nevetségessé tesz. Nem azt az igazságot keresi, mely Arany szavai szerint »egészben s mindig« az, hanem a »részszerinti igazságot, s a belső, lélektani hűséggel keveset gondolva, a »csip-csup« igazságokkal, a valószínűség külső feltételeinek kutatásával törődik. A helyett, hogy a jellem és cselekvény kapcsolata iránt érdeklődnék, minden gondját az tartja lekötve, megvan-e külsőleg motiválva a cselekvény összes apró mozzanatai. Legaprólékosabb Garay *Árbocznak* bírálatában; egy részletét — nem a legföltűnőbbet, de a legkerekebbet — eljárásának jellemzésére bemutatom:

»Csuporról, a' hű öreg szolgáról nincs mit mondani; csak azt kérjük, honnan tudja ő; hogy Árbocz, Olda' életére tör? Előtte Árbocz fél hanggal sem árulta el magát. 'S ugyan Csupor, midőn tömlőczéből kimenekedett, azt mondja Gógához:

De szánatos kéz szöknöm engedett,
Szöknöm tehozzád, hogy rajtunk segítnél.

De hát tudta Csupor, hogy a' jós asszony még él? 's hol él?
*S ha igen; miért nem igyekezett már elébb Goga által urára hatni?

¹ *Athenaeum*, 1843. I: 154. l.

² U. ott, 155, 156 és 157. l.

vagy miképen van, hogy reá bukkanván, meg van lepve mint ki váratlanul botlik valakibe, 's alig ismer reá? stb.«¹

Ilyen henye kérdéseket halmoz egymásra lapokon keresztül, a helyett, hogy a cselekvény egészének lélektani képtelenségét mutatná ki. Ilyenformán jár el Jósika *Utolsó Bátorijával* is. Mint a ki egy nagyszabású freskó fogyatkozásait nagyítóüveggel iparkodik felfedezni, ő is egészen közel lép ehhez a méreteiben hatalmas regényhez: nem csoda, hogy nem vesz rajta észre más fogyatkozásokat, mint »kevés igazítással tökéletesen eligazítható hibácskákat.«² A regény, Toldy megállapítása szerint, így is nagyszerű; ha a költő nagyobb műgonddal dolgozott volna, ha képzeletét fokozottabb mértékben támogatta volna az értelem munkájával, hibátlan, tökéletes remeket alkotott volna! Megint az a határtalan bizalom a *raisonban*! Mintha minden költői lángelme úgy dolgoznék, mint Aranyé, az értelem állandó ellenőrzése alatt, s mintha nem volna az istenadta költőknek egy másik, az előbbinél jóval nagyobb csoportja, mely az ihlet pillanatában szinte öntudatlanul teremt! A költői intuitio Toldy előtt ismeretlen fogalom.

A Jósikának is ajánlott műgond, Toldy leggyakrabban hangoztatott követelése: vezető elvének gyakorlati alkalmazása. Ugyanazzal a szívóssággal és türelemmel, sőt szinte ugyanazokkal a szavakkal ajánlja írónk figyelmébe, mint mestere, Kazinczy. »Költői művek — írja Toldy³ — bármí jelesek belső érdemeknél fogva, a' tudósok' szobáikon kívül tartós életet nem élnek, ha írójuk nem igyekvék nekik külsőleg is azt a' szabatoságot és csínt, azt a' tisztaságot és kényes ízlést megadni, mellyre képesek, 's melly műgond főleg a' hellen, római és franczia classicusokat bélyegzi.« A tétel ebben a kiélezett formájában erősen túlzó, s még inkább azzá lesz alkalmazásában. A sokat emlegetett műgond ugyanis, a mint Toldy összes hibázatai bizonyítják, semmi egyéb, mint a nyelvhelyesség. Mint a csősz a sokáig lesett szőlő-tolvajra, úgy csap rá Toldy a germanismusokra és nyelvbtlásokra. Kétségtől kívül jogosan, de egyrészt túlságos részletezéssel, már az unalomig hánytorgatja e külsőségeket, másrészt megrovásai rendszerint pusztán az ikes ragozás elhanyagolására vonatkoznak. S az már átlépi a nevetség határát, mikor Toldy kómoly arcczal kijelenti, hogy a míg írónk hozzá nem szoknak a gondos — értsd grammatikailag helyes! — fogalmazáshoz, addig ne álmódjának műveiknek hosszú életet, s irodalmunknak classicitast.⁴

Ezek után nem lepi meg az olvasót, ha Toldy, az értelem bálványozója, a költészet egyik legértékesebb, sőt nélkülözhe-

¹ *Figyelmező*, 1837. I: 55. l.

² U. ott, 1837. II: 384. h.

³ Az 1839-iki *Emlény* bírálatában, u. ott, 1838: 887. l.

⁴ U. ott, 888. Toldy ugyan e mondatban nem szól a grammatikai helyességről, de összes kifogásai, kivétel nélkül, a nyelvhelyességre vonatkoznak.

tetlen ágának a tanító költészetet tartja. A didaxis, melyről ma azt tartjuk, hogy elsorvasztja, Shakespeare kifejezésével »halványra betegíti« a költészetet, s a melynek száraz kereteit csak oly művészi lángelme tudja költői tartalommal megtölteni, mint Arany — a didaxis Toldy szemében az a bűvös vessző, mely a költészetet megóvja az elsekélyedéstől. Elhanyagolása, írja egy jelentéktelen didaktikus író műveit bírálva,¹ tartalmatlanságra vezet a költészetben s a mienkben már vezetett is. 1839-ben, tehát Vörösmarty fénykorában, költészetünk tartalmatlanná lett, mert költőink nem művelik a tanító költészetet! Valamint Horatiusnak, nekünk is nehezünkre esik megtartani komolyságunkat.

Egy másik, gyakran felhasznált elve volt a költői igazságszolgáltatás dogmája. Más helyen, Szontagh Gusztávról szólva említettem, hogy ez az elv mélyen a köztudatban gyökerezett; Toldy sem maga jutott reá, hanem átvette mint közkezen forgó tanítást. Szontagnál ez az elv belekapcsolódott philosophiai gondolatainak lánczolatába, Toldynál nem nyugodott philosophiai alapvetésen, sőt még tudományosan kifejtett meggyőződésen sem, pusztán arra volt jó, hogy mérővesszőnek alkalmazza, mint könnyen kezelhető eszközt költői művek értékének megállapítására. Így is élt vele, egyszerűen, símán, könnyedén. Kölcssey *Kárpáti kincstár* című novellájának kísérteties mysticismusához a józan kritikusnak nem sok érzéke volt, nem is igen lelkesedett az elbeszéléseért, de a végső accord teljesen kibékítette. Azt a sentimentális, elkoptatott s a novellához feleslegesen hozzátoldott mozzanatot, hogy a kínjaitól sírba vitt ifjú nyugóhelyét a tőle alig is észrevett leányka virággal hinti tele, Toldy végtelenül gyöngéd ideának s legszebb poetai igazságszolgáltatásnak tartotta.² Az *utolsó Bátor*i igazságszolgáltatásával viszont nincs megelégedve. Bátorit ugyan egy »léleklázasztó gázságokkal eltöltött pálya után« eléri végzete, ellenségei lekasabolják, de Toldyt ez a »fél« igazságszolgáltatás nem elégíti ki, mert a fejedelem vitézül küzdve, hőiesen, mint nagy ember hal meg, nem pedig mint a kritikus szerette volna, gyáván, szégyennel telten. Mily kicsinyeskedés ez, a bűnöknek és büntetésnek nem is fontra, hanem praecisiós mérlegre való helyezése! Sőt még egyebet is elárul ez a gáncs: azt, hogy Toldy, noha íveket írt a regényről,³ valójában meg sem értette a hős jellemét, nem látott be lelkébe, nem vette észre, hogy Bátorit a szerző romlottnak rajzolja ugyan, de nem természettől, s így lelke nemesebb részének fölülkerekedése a veszedelem pillanatában lehet művészietlenül rajzolt,

¹ Hegedüs Sándor *Poétai próbáinak bírálatában*. (*Figyelmező*, 1839. 597—606, 617—622. l.). Panaszát megismétli 1843-ban. (Említett tanulmánya, *Athenaeum*, 1843. I: 157. l.)

² Az 1838-iki *Emlény* bírálatában. *Figyelmező*, 1837. II: 305—307. h.

³ U. ott, 337—341, 353—362, 371—384. h.

kellőleg meg nem okolt, de önmagában nem természetellenes, sőt nem is érthetetlen, annál kevésbé, mert a történelem Bátorija valóban így halt meg. A költői igazságszolgáltatásnak nincs a legkisebb híja sem, s hogy Jósika megoldása költői szempontból sokkal értékesebb, mint a Toldytól ajánlott, az az elfogulatlan vizsgáló előtt nyilvánvaló.

E ponton a Jósika-bírálat a kritikus rendes műfajától, a tájékoztató kritikától, átesapott a normatív kritika terére. Még fokozottabb mértékben, de még kevesebb szerencsével teszi ezt a *Vata* című tragédia bírálatában; ¹ Tóth Lőrincz e színművének végén Toldy befejezetlenséget érez, egy ötödik felvonás híját, s egyszersmind azt is megszabja, milyen eseményekből, milyen érzelmi hullámzásokkal kellett volna a szerzőnek megalkotnia a hiányzó felvonást. A *Vata* valóban elhibázott alkotás, de hibái között legkisebb jelentőségű az állítólagos befejezetlenség, a Toldy ajánlotta vég pedig a nyers, de nem erőtlen drámát közönséges melodráává súlyesztette volna. Még Tóth Lőrincz is jobb volt drámaírónak, mint Toldy!

Egyéb vezető elvet alig lehet kihüvelyezni Toldy nagyszámú kritikájából. Az említettekén kívül csak két elméleti értékű s egy irodalomtörténeti vonatkozású megállapításával találkozunk, az előbbi kettővel a Jósika-bírálatban. Első alkalommal — szintén Bajza egy tételéhez kapcsolva fejtegetéseit — helyes érveléssel tagadja, hogy a regény megkövetelné a cselekvény egységét. Tovább fűzve azonban gondolatait, a megdöntött tétel helyébe egy szépen hangzó, de valójában üres szólamot állít: a vezető eszme egységét. Ezt a felét állításának nem is próbálja igazolni. ² Másodízben a történeti regény két elemének, a historiai anyagnak és a költői képzetnek, viszonyáról mond nagy általánosságban, de szintén okosan, egypár szót, s végső követelményként kimondja, hogy történeti regény olvasásakor nem szabad éreznünk, hol szűnik meg a való, s hol kezdődik a költészet. A tétel mélynek látszik, de alaposabban megvizsgálva kiderül, hogy igen keveset mond. Maga Toldy meg, *Az utolsó Bátorira* alkalmazva, egészen leszállítja értékét: Jósika a regényben nem mindig valósítja meg ezt a követelést, mert helyenként adatainak történeti hitelességét oklevelekkel és tanukkal igazolja. ³ Való, hogy ez hiba, de Toldy e vádja folytán az, a mi tételben esztetikai követelménynek látszott, pusztá technikai követeléssé zsugorodott.

Föltűnő, hogy Toldy, noha irodalmunk egész életének, jelenének és múltjának, legalaposabb ismerője volt, mennyire tartózkodik kapcsolatot keresni a fejlődés e két phasisa közt, milyen ritkán állítja a legújabb jelenségeket irodalomtörténeti

¹ U. ott, 1837. I: 37—40. l.

² U. ott, 1837. II: 360—362. h.

³ U. ott, 372. h.

távlatba. Alig egyszer-kétszer méri össze az újat a régivel, de ilyenkor is — s ez még föltűnőbb — ítélete a félreértések és félreismerések zavaros forrásává lesz, legnagyobb mértékben s egyenesen bosszantóan a magyar romantikus dráma fejlődésének rajzában. Szóról-szóra ezt írja: A francia romantikus »irány által tragoediánk a' tragoedia torzképévé lett; 's ez egész időkör, melly Várnászszal kezdődött, Marót bánnal haladt, 's Jósikával 's a' Kuthy darabjaival tetőzött, a komoly nemben nem szült semmit, mi a' színen 's a' magasabb követelésű critica előtt megálland.«¹ Szigorú, kegyetlen ítélet, sőt igazságtalan és veszedelmes, s annál veszedelmesebb, mert az igazság látszatával bír. Való, hogy ez az időszak, 1833-tól 1844-ig nem termett nálunk remek tragédiát, de ha olyan magasra csigázzuk a követeléseinket, van-e egyáltalán a *Bánk bán*on kívül remek tragédiánk? S vajon nincsenek-e színen ma is, nyolczvan évvel keletkezésük után, a *Marót bán* (1838), az *Áldozat* (1840) s Teleki *Kegyencze* (1841), nem sorozzuk-e ezeket, minden fogyatkozásuk ellenére, még a mai változott aesthetikai ízlésünkkel is jelesebb tragédiáink közé? Nem volt-e vétkes könnyelműség, hogy irodalmunk hivatásos, abban az időben egyetlen történetírója, ezen korszak tragédiáit a tragédia torzképévé bélyegezte? De Toldy itt sem állt meg s a sivár képbe egy fénysugarat vet: »Szerencsénkre vége felé közelít e' kor, vagy már el is érte azt. 'S Szigligeti Edvárdnak jutott a' szerencse, e kedvező fordulatot siettetni vagy épen megalapítani.« Nem hiszünk szemünknek! Szigligeti érdemei valóban igen nagyok a magyar dráma fejlődésében, a vígjátékában új irányt jelent, elhajlást némiképen a régi Kisfaludy-féle, Beöthy Zsolttól »tajtékpipás«-nak nevezett vígjátéktól, s jelenti egy új műfajnak, a népszínműnek, megteremtését, de a tragédia terén később is csak figyelemreméltót alkotott, remeket nem. A harminczas-negyvenes évek Szigligetije pedig messze elmarad Vörösmarty és Teleki mögött, s iránya sem kevésbbé romantikus, mint azoké. Tragédiái a műfaj irányítására ebben a korban épen nem hatottak, s Toldy e merész irodalomtörténeti megállapításában nincs egy szemernyi igazság sem.

Egy költői szárnyalású életbölcesség azt tanítja, hogy senki sem halhat meg, mielőtt egyszer életében boldog ne lett volna. A kritikus Toldyn is igazolódik ez a tanítás: ő sem hallgatható el a nélkül, hogy egyszer életében ne írt volna egy kiváló bírálatot. Ez a kritika, mely Toldy összes bírálatai közül hegy-magasságnyira kiemelkedik, a *Toldi-bírálat*.²

Arany remekének elemzése, Toldy egyik utolsó kritikája, e nemű alkotásai között a legszebb is. Aránylag rövid, mind-

¹ *Életképek*, 1844. I : 467. 1.

² *M. Szépirod. Szemle*, II : 17—23. 1.

össze hét lap, s ennek épen a felét a mese összefoglalása és idézetek foglalják el, de a fennmaradó negyedfél lapon tervszerűen, okos beosztással, minden lényeges mozzanatra kiterjeszkedve méltatja a költemény szépségeit, vonzó és érdekes cselekvényét, mesteri szerkezetét, a kitűnő jellemrajzot, a művészi emelkedő tiszta népiességet, költői dictióját, technikai könnyedségét, sőt a megértésnek oly fokára emelkedik, hogy a *Toldi* epizódjait finom érzékkel a cselekvény szükséges elemeiként védelmezi. Az eposzt tökéletesnek tartja, fölismeri a költő lángelméjét, műve nagyszerű voltát s világirodalmi jelentőségét. A mai közönség egy árnyalattal, de valóban csak egy árnyalattal, hidegebbnek érzi, mint szeretné; egy kissé bánt, hogy a *Toldi* tökéletes voltát némileg korlátok közé szorítja, hozzátéven: »a maga nemében«¹ — de ne felejtjük el, hogy e bírálat az első komoly méltatása a műnek s csak egy félévvvel későbbi, mint a *Toldi* diadalmas föltűnése, és hogy a szerzője — Toldy. Toldy és Arany két egészen külön aesthetikai világban éltek; az classicista, csodált hősei Kazinczy és Vörösmarty, ez realista, bálványképe Petőfi. Már a romantika is némiképen idegen volt Toldytól, mennyivel inkább a realismus; már az erő is idegenül hatott rá, ha nem mérsékelte választékos előadás, finomkodó csín, hát még az az erő, mely a népiesség talajából szívta fel éltető nedveit. S ez a Toldy, mikor zárt, műszabályokkal bélelt világába berobban a nevét viselő piros-pozsgás, nyers erőtől duzzadó költemény: minden elragadtatás nélkül ugyan, de a meggyőződés erejével hirdeti róla, hogy nagyszerű munka — páratlan tünevény ez kritikusi pályáján! Toldy elszakított minden szálát, mely a múlthoz fűzte, elvetett magától minden elfogultságot, balvéleményt, megcsontosodott doctrinát s ez egyszer teljesen, szabadon átengedte magát a költészet közvetlen varázsának. Hogy a *Toldi* ennyire kiforgatta a kritikust egész valójából, az nyilvánvaló bizonyossága a költemény nagy értékének, de hogy Toldy nem maradt meg a puszta aesthetikai gyönyörűségénél, hanem bírálatban magasztalta azt a munkát, mely eddigi ideálját, a classicismust, végleg száműzte irodalmunkból s a szívtől nagyon is távoleső téren valósította meg a szépet, az mint kritikusként elévülhetetlen érdeme. Csak a ki be tud pillantani ennek az aesthetikai nézeteiben megmerevedett írónak lelki világába, az tudja kellőképen megérteni az áldozat nagyságát: az igazságnak feláldozta legszentebb hagyományait, melyeken épen egy negyedszázadja csüngött.

Alighogy megírta Toldy ezt a bírálatot, negyvenkettedik életévében, letette a kritikusi tollat. Megrendülve a nagy csapáson, mely 1849-ben a nemzetet a végromlás szélére sodorta,

¹ Hogy Toldy az eposz egy-két közönségesnek tetsző kifejezését és reális képét kifogásolta, az nem bántó, egyrészt mert maga is apróságoknak tekinti, másrészt mert természetes következménye Toldy finomkodó ízlésének.

szeme a jelen helyett a múltba tévedt, s irodalmunk történetének színes képeit festve a szenvedő, lánczaiban gyötrődő magyarság elé, vigaszt akart nyújtani honfitársainak. Így lett végleg irodalomtörténet-íróvá s a legújabb irodalmi jelenségekről csak az *Új Magyar Muzeum* című akadémiai folyóirat *Irodalmi Napló*jában s irodalomtörténeti kézikönyveiben emlékezett meg. Nem igazi kritikák sem ezek, sem azok; itt történeti távlatra emelkedvén, hiányzik megállapításaiból a közvetlenség, frissesség, amott nem ad többet sebtiben papírra vetett, töredékes, néha meggon-dolatlan jegyzeteknél. Köszönet egyik fajta írásában sincs. Irodalomtörténeteibe foglalt kritikái irodalmunk új hajtásairól higgadt, megfontolt ítéletek, látszik a tudatos törekvés az érzésvilágától mindjobban távolodó költői irányok megértésére, különösen föltűnő ez Petőfi méltatásánál, de hogy igyekezetét minden komoly fáradozása ellenére mily kevés siker kíséri, arra a legjobb példa éppen a Petőfi-bírálat. Petőfit elnevezi népköltőnek s »a szó legszigorúbb értelmében magyar költőnek«, de csak akkor, »ha ilyen alatt egy a művelt világ behatásaitól érintetlen primitív magyar költőt értünk.«¹ Ezt az ítéletet Toldy még 1872-ben is ellátta aláírásával — ne sértsük meg Petőfi emlékét azzal, hogy szükségesnek véljük a botlások e halmazát megcorrigálni. Az *Irodalmi Napló* futólagos, gyakran elhamarkodott jegyzetei közül szomorú hírhedségre vergődött az Arany *Nagyidai cigányok* című komikus eposzáról írt pár sor, melyben ezt a művet »egy ritka széplélek áldatlan aberratiójának, áldatlan ürességnek« nevezte.² Ismervén Toldy esztetikai nézeteit, én nem az ítéleten ütöközöm meg, hiszen az nem is eshetett ki másként, hanem hogy Toldy ezt a lesújtó, de teljesen subiectív véleményt *kimondta* s éppen a legtudományosabb forum, az Akadémia közlönyében. A hallgatás nem mindig gyávaság, s néha egyenesen kötelesség. Ebben az esetben az lett volna s egyben beteljesedett volna a görög mondás is: hallgatni arany.

Ezeket a pár sornyi jegyzeteket maga Toldy sem vette bírálatszámba s visszavonulva az irodalomtörténet kényelmes palotájába, súlyos kritikusi fegyvereit szögre akasztotta. Ott porosodtak pontosan egy századnegyedig. Valamint azonban az igazi Toldi, Miklós, aggkorában még egyszer fölöttötte rozsdás fegyverzetét s barátcsuhába burkolódzva, kezében öklelő fájával és parittyájával kirobbant a csatapiacra, hogy földre terítse szeretett hazája ellenségét, az olaszt, XIX. századi névrokona, a mi Toldynk is, még egyszer leakasztotta kritikusi buzogányát és az ünnepi szónok palástjába burkolódzva fellépett az Akadémia emelvényére, hogy megvívjon elleneivel: egy ünnepi

¹ *A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban* (1878), 355. l.

² *Új Magyar Muzeum*, 1851—52, I: 682. l.

közgyűlésen előadást tartott *A magyar irodalom legújabb koráról*.¹ Ez 1872-ben történt, akkor, midőn Toldy hatvanhétéves volt, csak egy évvel idősebb, mint a monda Toldija utolsó bajviadala idején.

Az 1872-ik esztendő százéves fordulója Bessenyei felléptének; ez az időpont egy gyönyörű gondolatot sugalt Toldynak: a jelen gazdag, fejlett irodalmát összevetni a száz év előtti meddőséggel és megállapítani, mennyire haladt irodalmunk Bessenyei óta. Valóban a magyarság szellemi értékének fokmérőjéül keresve sem lehetne jobb alapot találni, mint azt az óriási, szinte el sem képzelhető különbséget, mely ezt a két határpontot elválasztja, s ki lett volna hivatottabb ennek a nagy haladásnak megállapítására, mint Toldy, a ki végigélte ez évszázadnak épen kétharmad részét s a felén keresztül szerepet, majd vezérszerepet játszott irodalmunk életében. Mily várakozással fogunk a magasan szárnyaló beszéd olvasásához! Már előre hallani véljük a lelkes, könnyen hevülő Toldy hangjának rezgését, mikor a *Legújabb* irodalom jelenségeit, Petőfi, Tompa, Arany költészetét, Eötvös, Kemény, Jókai regényeit, a *Bánk bánt* s *Az ember tragédiáját* szembeállítja a deákosok lírájával, Dugonics, Gvadányi epikájával s Bessenyei drámájával. Lesújtó csalódás! Minderről az ünnepi beszéd mélyen hallgat, legjelesebb íróinknak neve elő sem fordul benne,² arról a káprázatos magasságról, a melyre költészetünk száz esztendő alatt emelkedett, Toldy nem vesz tudomást. Ő még mindig Daykáról és Kis Jánosról regél, s az 1872-ben egybegyűlt előkelő közönség abban a hitben ringatózhatott, hogy irodalmunk legfényesebb három neve: Révai Miklós, Kazinczy és Vörösmarty! A magyar költészet tetőpontját az ő szemében Kazinczy lírája, Vörösmarty epikája, Kisfaludy drámai költészete jelzi, velük lezárult irodalmunk aranykora; a mi utánuk következett, Petőfi, Arany, Madách, az hanyatlás, nem méltó, hogy amazokkal együtt említettessék.

Azok a szavak, melyeket Lajos király mondott a bajnok Toldinak halála óráján:

Hajt az idő gyorsan — rendes utján eljár —
Ha felülünk, felvesz, ha maradunk, nem vár...

ötszáz év múlva szomorúan teljesedtek az író Toldyn. Egy új nemzedék nőtt fel körülötte, s nem vette észre; egy félszázaddal elmaradva a kortól, még mindig a régi eszményekért hevült s az újakat nem ismerte, nem értette. Valamint Arany Toldija, a mienk is egyedül, elhagyatva, senkitől már meg nem értve maradt az élet országútján; mialatt az idő gyorsan gördülő

¹ Olvasható *Összegyűjtött munkáinak* VII. kötetében (1873) a 169. lap-tól a 189-ig.

² Eötvöst ugyan megemlíti, de a történetírók sorában.

szekere már messze járt tőle. S ő csak állt, nézett vissza a *múltba*, maga is tiszteletreméltó, de elavult, mohos emléke a múltnak — csak érdemekben megőszült nemes feje, meggyőződésének becsületes ereje és egy félszázad önzetlen munkássága őrizte meg attól, hogy elérje az idejüket túlélte emberek végzete, a csendes, szájalmas mosoly.

A magyar kritika életében ekkor már nem játszott szerepet **Toldy**.

CSÁSZÁR ELEMÉR.
